

УДК 330.32 /33 - 043. 86 (477)

Усік І.О., Донецький національний університет імені Василя Стуса

ІНВЕСТИЦІЙНІ АСПЕКТИ ЦИКЛІЧНОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена розгляду інвестиційних аспектів циклічності розвитку національної економіки України. Приділено увагу дослідженню короткострокових та середньострокових економічних циклів. Охарактеризовано динаміку макро-показників стану економіки України в порівнянні з країнами ЄС. Встановлено, що погіршення індексу людського розвитку України, деіндустріалізація економіки, зростання державного боргу створюють обмеження щодо реалізації реформ, визначених стратегією економічного розвитку країни. Розкрито тенденцію структурних змін експорту – зростання частки продукції агропромислового комплексу. Висловлено припущення, що економіка України в даний час перебуває у фазі кризи. Проведено аналіз темпів зростання інвестицій в контексті змін обсягу ВВП України. З'ясовано, що переважна частка інвестицій не припадає на високотехнологічні виробництва. Інвестиції з продовженим терміном окупності не є пріоритетними. Обгрунтовано необхідність здійснення державою реформ з відродження економіки, що базуються на науково доведених засадах.

Ключові слова: структурний цикл, інвестиції, індекс людського розвитку, структурні зміни, економічна криза, структура експорту, темпи росту.

Рис. 2, Табл. 2, Літ. 25

Усік І.О.

ИНВЕСТИЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ ЦИКЛИЧНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Статья посвящена обзору инвестиционных аспектов цикличности развития национальной экономики Украины. Уделено внимание исследованию краткосрочных и среднесрочных экономических циклов. Охарактеризована динамика макро-показателей состояния экономики Украины по сравнению со странами ЕС. Установлено, что ухудшение индекса человеческого развития Украины, деиндустриализация экономики, рост государственного долга создают ограничения в реализации реформ, определенных стратегией экономического развития страны. Раскрыто тенденцию структурных изменений экспорта - рост доли продукции агропромышленного комплекса. Высказано предположение, что экономика Украины в настоящее время находится в фазе кризиса. Проведен анализ темпов роста инвестиций в контексте изменений объема ВВП Украины. Выяснено, что подавляющая часть инвестиций не приходится на высокотехнологичные производства. Инвестиции с продленным сроком окупаемости не являются приоритетными. Обоснована необходимость осуществления государством реформ по возрождению экономики, основанные на научно доказанных принципах.

Ключевые слова: структурный цикл, инвестиции, индекс человеческого развития, структурные изменения, экономический кризис, структура экспорта, темпы роста.

Usik I.

INVESTMENT ASPECTS OF THE CYCLICAL NATURE OF ECONOMIC DEVELOPMENT

The article is devoted to the consideration of investment aspects of the cyclical development of the Ukrainian national economy. The short-term and medium-term economic cycles are investigated. The dynamics of macro indicators of the state of the Ukrainian economy

as compared with the EU countries is characterized. The deterioration in the human development index of Ukraine, the de-industrialization of the economy, and the growth of public debt create restrictions on the implementation of reforms defined by the country's economic development strategy. The tendency of structural changes in exports - the growth rate of the share of products of the agro-industrial complex is revealed. It is suggested that the Ukrainian economy is currently in a phase of crisis. The analysis of investment growth rates in the context of changes in Ukraine's GDP volume was conducted. It is found out that the overwhelming part of investments is not necessary for high-tech production. Investments with an extended payback period are not a priority. The need for state implementation of reforms to revive the economy based on scientifically proven principles is substantiated.

Keywords: structural cycle, investment, human development index, structural changes, economic crisis, export structure, growth rates.

Постановка проблеми. Урядом України визначено, що розвиток вітчизняної економіки у 2014-2016 роках відбувався під суттєвим впливом негативного зовнішньоекономічного фону: несприятливої цінової кон'юнктури на світових товарних ринках, зокрема на основні товари українського експорту – чорні метали, добрива та залізорудну сировину, зернові; застосування торгівельних обмежень з боку країн – членів Митного союзу, а також втрати виробничих потужностей, інфраструктури та руйнування господарських зв'язків [1,2].

Разом з тим, за державним прогнозом економічного та соціального розвитку України, у 2017 році передбачено зростання реального ВВП на 3%, збільшення на 5,4% середньомісячної заробітної плати та на 8% обсягу експорту товарів і послуг (імпорту – на 9,7%) [3,4,5]. При цьому, базою зростання ключового макроекономічного показника, яким є ВВП, має стати успішне та швидке реформування економіки у 2017 році, що буде проводитися за підтримки міжнародного співтовариства, сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура, впровадження державою кроків по забезпеченню стійкого зростання на інвестиційно-інноваційній основі [4]. Значну роль при цьому відіграватиме залучена донорська допомога для реалізації перспективних інвестиційних проектів та заходів з відновлення зруйнованої інфраструктури східних регіонів України, та надані кредитні ресурси міжнародних фінансових організацій. Тобто, держава прогнозує факт поживлення та покращення у 2017 році соціально-економічного становища країни.

Враховуючи сучасні реалії української економіки, об'єктивну та невідкладну реалізацію її структурних трансформацій постає проблема зменшення ризиків в залежності від фази циклічності розвитку національної економіки та вирішення вже існуючих проблем з відродження економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція теорії економічних циклів активно досліджується науковцями і розвивається протягом всього часу існування. Циклічні закономірності, за якими відбувається розвиток світової економіки закладено у працях Ф. Броделя [6], М. Туган-Барановського [7], Е. Хансена [8], Ф.Хайєка [9], Й.Шумпетера [10,11].

Економічні процеси, що відбуваються в Україні, розглядаються у наукових роботах провідних фахівців Інституту економіки промисловості НАН України, Інституту економіки та прогнозування НАН України, Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України О.І. Амоши [12], О.М. Алімова [13], В.М. Гейця [14], А.А. Гриценка [15], В.П. Кузьменка [16], Е.М. Лібанової [17] та інших.

Результати проведеного аналізу свідчать, що багато дослідників широко використовують циклічність у своїх дослідженнях, проте значна частина економістів її

не розглядає або прямо відкидає існування таких циклів [18]. Однак, роль та значення інвестиційних аспектів структурно-циклічної кризи, яка опанувала національною економікою, в теперішній час недостатньо вивчені.

Метою статті є дослідження інвестиційних аспектів економічного циклу розвитку національної економіки України.

Викладання основного матеріалу. Огляд літературних джерел свідчить, що розвиток економіки має циклічний характер. При цьому під циклом розуміється послідовна зміна економічного зростання та спаду виробництва, уповільнення цього зростання. Визначають наступні фази економічного циклу: поживлення, піднесення, криза, депресія.

За критеріями тривалості цикли поділяються на короткострокові, середньострокові та довгострокові. Прикладом короткострокового є цикл Дж. Кітчина (3-4 роки), механізм генерування якого у сучасній економічній теорії зв'язують з часовими лагами в русі інформації, що впливають на ухвалення рішень комерційними фірмами. У середньостроковому циклі К. Жюгльєра (7-11 років) можливо відстежити коливання як у рівні завантаження існуючих виробничих потужностей, так і в об'ємах інвестицій в основний капітал. Серед довготривалих циклів найбільш відомими є цикли С. Кузнеця, які характеризують технологічні, інфраструктурні зміни (15-25 років) та цикли розвитку світової економіки М. Кондратьєва (48-55 років) [16].

Б. Шипошем встановлена закономірність, яка стосується взаємозв'язку між циклами різної протяжності: два цикли меншої тривалості разом утворюють один більш тривалий цикл [19]. Так, з двох короткострокових циклів (цикли Кітчина) виникає середньостроковий (цикл Жюгльєра), два середньострокових складають довгий цикл Кузнеця. В той же час два довгих цикли утворюють найдовший економічний цикл Кондратьєва (рис.1).

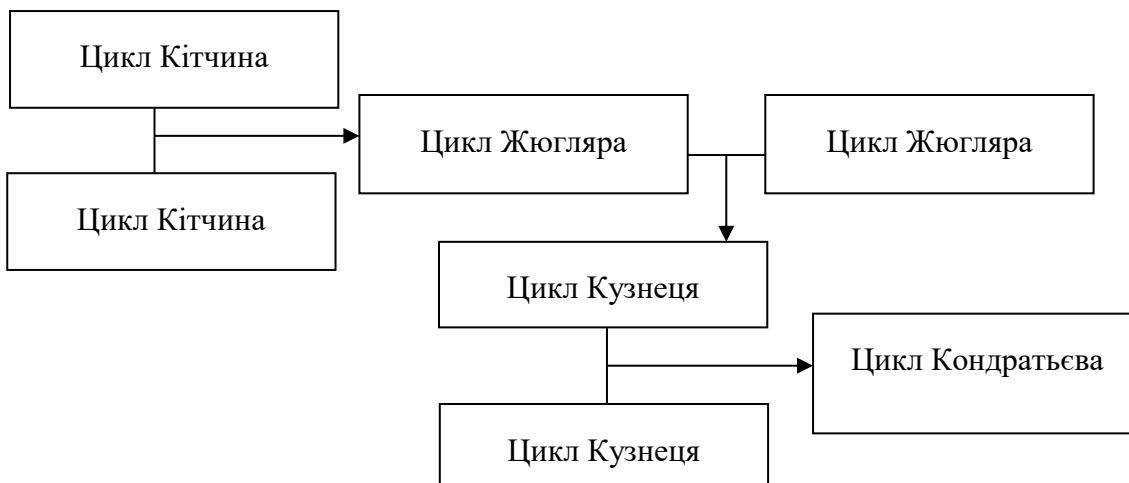

Рисунок 1. – Послідовність економічного зростання за Б.Шипошем [19]

Зв'язок економічних циклів та інвестиційних коливань визначений Е. Хансеном. Він характеризує економічний цикл як систему змін найбільш важливих макровелічин: зайнятості, обсягу продукції і рівня цін [8].

Дослідження деяких макро-вельчин економічного розвитку України протягом останніх років свідчать про розбалансування економічної системи в цілому. Проблеми експортних відносин, обмеженість споживчого попиту, зростання державного боргу негативно впливають на економічну ситуацію в країні (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняння деяких макровельчин економічного розвитку України та інших держав [20]*

Рік	Зростання реального ВВП (%)		Інфляція (на кінець року у %)		Зростання реального експорту (товари та послуги) (%)		Зростання споживчого попиту (%)		Еволюція державного боргу (у % до ВВП)	
	Україна	Центральна і Східна Європа	Україна	Центральна і Східна Європа	Україна	Центральна і Східна Європа	Україна	Центральна і Східна Європа	Україна	Центральна і Східна Європа
2014	-6,6	3,2	24,9	-0,7	-14,2	6,7	-8,1	2,2	70,3	53,9
2015	-9,9	3,7	43,3	-0,2	-16,9	7,2	-20,1	2,8	80,1	53,9
2016	1,5	2,8	13,0	0,5	-4,1	7,4	2,8	3,2	92,7	54,3
2017	2,5	3,0	8,5	1,8	3,6	5,6	3,0	3,2	92,1	54,6

*Складено автором за: «Центральна, Східна та Південно-Східна Європа. Ефективний уряд для більш сильного зростання». Звіт Міжнародного Валютного Фонду, листопад 2016 рік. – С. 54

Економічні проблеми не сприяють раціональній зайнятості населення. За методологією Міжнародної Організації праці (МОП) частка безробітних у віці 15-70 років до економічно активного населення відповідної вікової групи зросла з 8,2% у 2010 році до 9,3% у 2016 році [21].

Така ситуація негативно впливає на відтворення робочої сили країни. Так, за даними, оприлюдненими у щорічних звітах Програми розвитку ООН, динаміка рейтингу індексу людського розвитку України в порівнянні з країнами світу погіршилася. У 2010 році Україні належала 69-та позиція, у 2011 – 76-та з показником 0,737; у 2012 році 78-ма з показником 0,740; у 2013 – 83-я з показником 0,734; у 2014 – 81 з показником 0,747 [22].

Дані МВФ свідчать, що лише 27% українців задоволені рівнем життя, довіру до влади мають 24%. У державі проживає в умовах багатомірної бідності 162 тис. осіб, за межою бідності – 8,4%. У 2014 році в Україні зареєстровано 646,5 тисяч внутрішньо перемішених осіб. Більше лише в Туреччині, Колумбії, Ірані, Сирійській Арабській Республіці, Пакистані, Нігерії, Судані, Конго, Сомалі. У 2016 році кількість «переселенців» сягнула 1 785 740 осіб [22].

Серед факторів, які негативно впливають на інвестиційний клімат, слід зазначити еволюцію державного боргу. Так, в Україні його частка (2016 р., відсоток до ВВП) найбільша серед країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Така ж тенденція прогнозується на 2017 рік [20]. Під впливом вищезазначених кризових процесів відбувається зміна структури економіки, що деіндустріалізується. Продукція

агропромислового комплексу стає головним експортним товаром країни – її частка у 2015 році зросла на 7,6% загального експорту та становила 38,3%, у 2016 році – 42% [21].

Поряд з цим, Державний бюджет 2016 року пропонував реальне економічне зростання у 2% саме за рахунок відновлення роботи підприємств на Сході держави, поряд зі скороченням майже вповоловину фінансової підтримки аграрного сектору. Аналізуючи національне економічне становище можна припустити, що воно відповідає фазі гострої кризи з перспективою депресії.

На відмінність від інших країн, де економічна криза є наслідком впливу падіння світових цін на сировину, в Україні неконтрольовані девальваційні та інфляційні процеси є наслідком неефективного управління. Світовий банк зазначає, що в державі існують обмеження щодо реалізації реформ, які викликані слабким управлінням, низьким рівнем економічної конкуренції, а також украї недосконалою судовою системою, зосередженою на задоволенні корисливих інтересів [23]. Проте, подолання цих проблем потребує здійснення державою намічених реформ з відродження економіки, що повинні ґрунтуватися на науково доведених засадах.

Економічна діяльність суб'єктів підприємництва значною мірою характеризується обсягами та формами здійснюваних інвестицій.

Аналізуючи надходження прямих іноземних інвестицій до України можна зазначити, що за останні роки відмічається декілька періодів негативних темпів приросту в економіку – 2006 р., 2008-2009 рр., 2014, 2016 роки (рис.2). У 2009 році падіння пояснюється впливом світової фінансово-економічної кризи на рух капіталу, а також курсовою різницею, яка виникла у зв'язку з девальвацією курсу гривні до долара США [14]. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, вкладених в Україну на момент кризи, у розрахунку на одну особу склав 872,6 дол. США, приріст сукупного обсягу іноземного капіталу в українську економіку з урахуванням його переоцінки, втрат та курсової різниці в порівнянні з попереднім роком становив 73% [14]. У період проходження кризи 2008-2009 рр. відмічається період підвищувальної фази. Тому, економічні коливання 2009 року не мали вагомого впливу на динаміку інвестицій в основний капітал національної економіки.

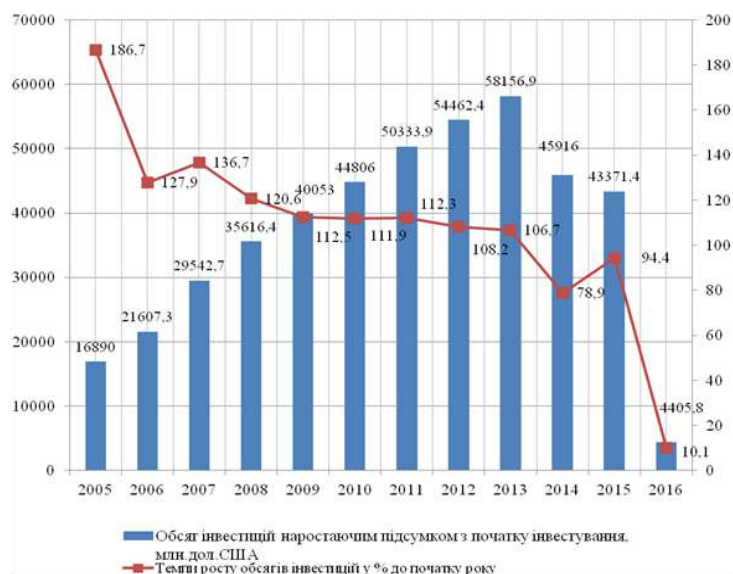

Рисунок 2. – Аналіз динаміки надходження до України прямих іноземних інвестицій [20]

Падіння темпів росту обсягів інвестицій періодів 2006 року та 2014, 2016 рр. є реакцією на загальнополітичні процеси у державі. При цьому, інвестиційні коливання співпадають з періодом щорічного чистого приросту прямих іноземних інвестицій (табл. 2). Так, відповідно до періоду попереднього року, приріст у 2005 році склав 348,2%, у 2006 році – 60,1%, у 2007 – 168,2%. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, вкладених в національну економіку, на момент спаду у розрахунку на одну особу склав 463,6 дол. США, (у 2007 році – 637,7 дол. США). Протягом 2005-2006 рр. вектор державного управління стає соціально орієнтованим, управлінські дії влади набувають виражений характер, що збільшує темпи росту обсягів інвестицій у 2007 році.

Спад у 2014, 2016 рр. відмічається падінням обсягу інвестицій та темпів росту. При цьому у 2016 році спостерігається надмірно різке зниження до найнижчого показника за останні 17 років. Зменшення обсягів ВВП України склало 6,6% у 2014 році; 9,9% – у 2015 році (табл.1, 2).

Таблиця 2

Приріст прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу) [20]

Рік	млн. дол. США	у % до відповідного періоду попереднього року	На одну особу населення (дол. США, наростаючим підсумком)
1995	413,4	85,5	-
2000	593,2	125,9	-
2005	7843,1	348,2	359,9
2006	4717,3	60,1	463,6
2007	7935,4	168,2	637,7
2008	6073,7	76,5	773,0
2009	4436,6	73,0	873,1
2010	4753,0	107,1	980,6
2011	5527,9	116,3	1105,6
2012	4128,5	74,7	1199,3
2013	3694,5	89,4	1245,6
2014	-12240,9	-331,3	-*
2015	-2544,6	20,7	-*
2016	-38965,6	-1531,3	-*

*Державна служба статистики України станом на 18.03.2017 даних не має.

Все це відбувається на фоні фактичної депресії економічного розвитку в 2016 році, розриву внутрішньодержавних економічних зав'язків, а також виконання значних за обсягом зовнішніх боргових зобов'язань.

Проведений аналіз показав, що спостерігаються коливання в об'ємах інвестицій в основний капітал у рамках середньострокових циклів Жюгляра. За структурою напрямів вкладання іноземних інвестицій в економіку України, що протягом років є незмінною, більша частка інвестицій спрямовується на підприємства промисловості – 22,5%, а також організації, що здійснюють фінансову діяльність – 22,4% [20].

При цьому, зовнішні інвестиційні потоки спрямовувалися насамперед на галузі, що дають швидку економічну віддачу, а рівень інвестицій у високотехнологічні виробництва, нові розробки, тобто інвестиції з продовженим терміном окупності, залишаються на низькому рівні.

У 2010 році в Україні розроблений «Проект національної стратегії розвитку експорту України», який передбачає покращення умов для залучення інвестиційних коштів з метою модернізації експорто-орієнтованих виробництв [24]. Проте він не

затверджений урядом до теперішнього часу. Концепцією створення системи державної підтримки експорту України (2013 р.) передбачено стимулювання розвитку виробництва та експорту продукції високотехнологічних галузей України (авіабудування, суднобудування, оборонно-промислового комплексу, космічної галузі тощо), вдосконалення матеріально-технічної бази виробництв фармацевтичної галузі і медичного устаткування а також підтримку розвитку інфраструктури вітчизняного агропромислового комплексу з метою розширення ринків збуту продукції, просуванню її на нові ринки і закріплення позицій на вже освоєних [25]. Однак, за даними Державної служби статистики України, у 2016 році частка суднобудування та авіабудування в загальній структурі товарів зовнішньої торгівлі складала 1,5%, фармацевтичної продукції – 0,5%, найбільші показники демонструвала продукція рослинного походження (22,3%) та чорні метали (19,9%) [20].

Світовий досвід виходу держав з кризової фази розвитку економіки свідчить про те, що стимулювання інвестиційного потенціалу є каталізатором для її відновлення. У сучасній економічній науці висвітлені позитивні результати інвестування: розширення діючого виробництва та підвищення його ефективності; освоєння нових сфер бізнесу; розширення ринків збуту; дослідження і розробка нових технологій; соціальні ефекти тощо. Тому питання інвестування повинні бути прийняті державою як пріоритетні.

Висновки.

1. На підставі проведених досліджень можна дійти висновку, що впродовж спаду економічного циклу, що перейшов у кризу, до якого відноситься нинішній стан економічного розвитку України, інвестор вважає не вигідним для себе вкладати капітал в проекти з прибутковістю нижче попередньої. Переміщення України вниз по світових рейтингах, зовнішній борг, руйнування власних економічних зав'язків зумовлює інвесторів до стриманості. Тому, формування сприятливого інвестиційного клімату є невід'ємною умовою ефективного економічного відновлення найближчими роками.

2. Аналіз коливань обсягу інвестицій свідчить про те, що він погіршується та не відповідає очікуваному вектору розвитку економіки у протилежність державному прогнозу. Запорукою ефективного управління макроекономічними процесами в державі буде поживлення інвестиційного клімату, зменшення економічних ризиків та стимулювання бізнесу щодо приймання оптимальних інвестиційних рішень. Інвестиційні процеси дозволять підтримувати відтворення деформованої економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пояснювальна записка від 14.09.2015 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/>

2. Пояснювальна записка від 15.09.2016 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/>

3. Постанова Кабінету Міністрів України від 01 липня 2016 року № 399 «Про схвалення Прогнозу економічного і соціального розвитку України на 2017 рік та основних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2018 і 2019 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/>

4. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 03.10.2016 на проект Закону України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>

5. Закон України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>

6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу / Фернан Бродель. – К.: Основи, 1988.
7. Туган-Барановський М.І. Промислові кризи. Нарис з соціальної історії Англії / М.І. Туган-Барановський. – 2-е абсолютно перероблене видання – СПб., 1900. – перевидання: Київ: Наукова думка, 2004. – 333 с.
8. Хансен Е. Економічні цикли і національний дохід / Р. Харрод, Е. Хансен. Класики кейнсіанства. У двох томах. – М.: Економіка, 1997. – Т.1. – С. 195-415; Т.2. – 431 с.
9. F.A. Hayek. The Pure Theory of Capital. Edited by Lawrence H. White. Foreword by Bruce Caldwell. Introduction by Lawrence H. White. – 464 p.
10. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Предисл. і заг. ред. В.С. Автономова. — М.: Економіка, 1995. – 540 с.
11. Базилевич В.Д. Неортодоксальна теорія Й.А. Шумпетера // Історія економічних учень: у 2 ч. – 3-е изд. – К.: Знання, 2006. – Т. 2. – С. 312-324.
12. Амоша О.І. Удосконалення системи управління інноваціями як умова прискорення структурних реформ в Україні / О.І. Амоша, А.І. Землянкін, І.Ю. Підоричева // Економіка України. – 2015. – № 9. – С.49-65.
13. Алимов О. М. Перший етап модернізації економіки України: досвід та проблеми : монографія / О.М. Алимов, І.С. Алфьорова, Б.М. Андрушків, В.П. Антонюк, О.І. Амоша; ред.: В.І. Ляшенко; НАН України, Ін-т економіки пром-сті, Класич. приват. ун-т, Акад. екон. наук України. – Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2014. – 796 с.
14. Структурні зміни та економічний розвиток України: монографія/ [Геєць В.М., Шинкарук Л.В., Артёмова Т.І. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук Л.В. Шинкарук; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 696 с.
15. Інституційна архітектоніка і динаміка економічних перетворень / Т.І. Артёмова, С.І. Архієреєв, А.А. Гриценко та інші; за ред. А.А. Гриценка; Інститут економіки та прогнозування НАН України. – Х.: Форт, 2008. – 927 с.
16. Кузьменко В.П. Теорія економічних циклів і глобальна фінансова криза /2011-03-03/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iee.org.ua/ru/publication/146/>
17. Лібанова Е.М. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: нац. доп. / Е.М. Лібанова, В.П. Горбулін, С.І. Пирожков, С.Ю. Аксьонова, О.І. Амоша; ред.: О.І. Амоша, В.М. Геєць, Е. М. Лібанова; НАН України. – Київ : НАН України, 2015. – 362 с.
18. Коротаев А.В., Гринин Л.Е. Кондратьевские волны в мир-системной перспективе. Кондратьевские волны. Аспекты и перспективы / Отв. ред. А.А. Акаев, Р.С. Гринберг, Л.Е. Гринин, А.В. Коротаев, С.Ю. Малков. Волгоград: Учитель, 2012. С. 58-109.
19. Korotayev, Andrey V., & Tsirel, Sergey V. A Spectral Analysis of World GDP Dynamics: Kondratieff Waves, Kuznets Swings, Juglar and Kitchin Cycles in Global Economic Development, and the 2008-2009 Economic Crisis. Structure and Dynamics. 2010. Vol.4. #1. P.3-57;
20. «Центральна, Східна та Південно-Східна Європа. Ефективний уряд для більш сильного зростання». Звіт Міжнародного Валютного Фонду, листопад 2016 рік. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2016/eur/eng/pdf/rei1116.pdf>
21. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
22. Звіт з людського розвитку Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/2014-report/press>

23. Партнерство «Світовий банк – Україна». Огляд програм для країни (квітень 2015 року) /Матеріали Світового банку. – С.4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/Ukraine_Snapshot_ukr.pdf
24. Проект національної стратегії розвитку експорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/zed/strategy/ukr/4589.html>
25. Концепція створення системи державної підтримки експорту України, схвалена розпорядженням КМУ від 1 серпня 2013 р. № 586-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-2013-p>